

אזי בימי חשמנים

ההידרדרות – ינאי המלך

הרב צבי הבר

א. פתיחה

בפרק הקודם עסקנו ביוחנן הורקנוס וזמן שלטונו. יוחנן הצליח מאד מבחינת שלטונו, הוא הרחיב את הממלכה החשמונאית ויותר מהכפיל את שטחה. הוא היה במעמד חשוב בעיני שליטי האזור, ובמרבית ימי שלטונו נחשב בעיני חז"ל כשליט חיובי שתיקן תקנות לחיזוק הדת, והיה אהוב ומקורב על העם וחכמי ישראל. בערוב ימיו נטה לבבו, וככל הנראה משיקולי כבוד נטה אחרי הצדוקים, דבר שקירב אותה לשכבה אריסטוקרטית בעם, אבל הרחיק אותו מהעם.

תקופת שלטונו הייתה ארוכה, מעל 30 שנה, והוא היה השליט החשמונאי הראשון שמת מוות טבעי.

ב. יורשי השלטון

ליוחנן הורקנוס היו מספר בנים. הוא מינה את אשתו להיות הגבירה, דהיינו האחראית על כל המדינה. אבל את השלטון הפורמלי הוא העניק לבנו בכורו יהודה אריסטובולוס. יהודה אריסטובולוס החליט שצריך להפוך את השלטון של החשמונאים למלוכה, והוא ראשון השליטים החשמונאים שהוגדר באופן מפורש כמלך, וענד כתר מלוכה לראשו. זה היה בשנת 104 לפנה"ס.

ליהודה אריסטובולוס היו מספר אחים, אבל הקרוב אליו ביותר היה אחיו הצעיר יותר אנטיגונוס, שהם שניהם בימי חיי אביהם פיקדו על רבים מהקרבות, כמו לדוגמה הקרב על השומרון. בין שני האחים היו יחסים מאד טובים וקרובים. כשיהודה אריסטובולוס עלה לשלטון הוא מינה את אחיו אנטיגונוס, כאחראי על הצבא. אבל את יתר אחיו הוא שם במאסר, כנראה משום שהוא חשש שהם ימרדו בו. גם את אמא שלו הוא שם במאסר, כנראה מפני שהיא התנגדה לדרך ההתנהלות שלו, ולפי המסופר אצל יוסף בן מתתיהו הוא גם המית אותה ברעב. יש לשים לב על הפער המהותי בין התנהלותו של יוחנן הורקנוס שעקב דאגתו ורצונו להציל את אמו הוא הסיר את המצור מעל תלמי בן חבוב, ולעומת זאת בנו המית ברעב במאסר את אמו, אשת יוחנן.

ההצלחה הגדולה של יהודה אריסטובולוס הייתה כיבוש הגליל וחלק ממלמכת היטורים וגירום. ניצחונות אלו הובלו בידי אנטיגונוס. הדבר שכנראה היה בעוכריו. כל מיני 'אנשים רעים' התחילו לומר ליהודה אריסטובולוס שאחיו רוצה למרוד ולקחת את המלוכה. המלך לא האמין לשמועות הללו, ודחה אותם מכל וכל. אבל אז הגיע

חג סוכות - ויהודה אריסטובולוס היה חולה ושכב במיטה. אחיו עלה עם פמליה חגיגית ואנשי צבא לחגוג בבית המקדש ולהתפלל לרפואת אחיו החולה. אבל אז 'אנשי בליעל' (כהגדרת יוסף בן מתתיהו) הוציאו עליו לעז על כך שהוא מתנהל כדרך מלכות, ושהוא זומם להרוג את המלך ולתפוס את השלטון. יהודה אריסטובולוס חשש והחליט לזמן אליו את אנטיגונוס ולבדוק את הדבר. הוא שכב באחת המצודות (לעתיד מצודת אנוטניה) ושם חיילים חמושים במארב, וציווה עליהם שלא להרוג את אנטיגונוס אם הוא יהיה לא מזוין.

הוא שלח שליח לאנטיגונוס וזימן אותו לבוא אליו לא מזוין, אבל אותם אנשים חורשי הרעה, שכנעו את השליח לומר לאנטיגונוס את הפך הדברים, וכך אנטיגונוס הלך אליו במלוא הדרו עטוף בשריון ומזוין. וכשראו אותו החיילים שבמארב מגיע מזוין, הם הרגו אותו.

לפי המסופר אצל יוסף, יהודה אריסטובולוס הצטער על כך מאד, והדבר גרם לו לחלות בחולי, שבסופו של דבר הוא מת ממנו. תקופת שלטונו הייתה קצרה ביותר - שנה.

ג. המלכה שלומציון והמלך ינאי

ליהודה אריסטובולוס לא היו ילדים, האחים שלו היו במאסר, ואחרי מותו השלטון עבר לאשתו שלומציון, שכנראה עוד בימי חייו הייתה בעלת השפעה על התנהלות הממלכה. שלומציון שחררה את האחים מהמאסר ומינתה את ינאי הגדול מכולם להיות למלך, או ליתר דיוק שמו הרשמי היה יהונתן וכך הוא רשם במטבעות שטבע, וככל הנראה ינאי היה סוג של קיצור. יוספוס מספר שינאי היה שנוא על אביו מרגע לידתו כיוון שניבאו לו שהוא יהיה המלך והוא רצה שיהודה אריסטובולוס יהיה המלך. ככל הנראה ינאי הוא זה שייבם את שלומציון שלא היו לה ילדים מיהודה אריסטובולוס והיא נשארה כמלכה אך הפעם כאשתו של ינאי. ינאי לא טמן את ידו בצלחת וכפי שנהוג במשפחה הרג את אחד מאחיו שגם טען למלוכה, ועוד אח הניח לנפשו כי הוא לא רצה בחיי שררה. המלך ינאי העצים את גינוני המלכות. הוא טבע מטבעות של מלכות, והתנהל עם חצר מלכות הלניסטית.

ג. תקופת ינאי מבחינה צבאית

מבחינה צבאית ינאי המשיך בדרכו של יוחנן הורקנוס אביו. הוא יצא למסעות קרב, שבמהלכם הרחיב באופן משמעותי ביותר את הממלכה החשמונאית:

בראשית מלכותו בשנת 102-103 לפנה"ס הוא יצא לקרב בצפון לכיבוש עכו וערים הלניסטיות. יושבי עכו קראו לעזרה לתלמי לתירוס, נסיך מצרי שסולק וישב בקפריסין והוא הנחיל לינאי תבוסה צורבת, ממנה הוא ניצל רק בזכות קליאופטרה מלכת מצרים, לה הוא קרא לעזרה והיא שלחה צבא לעזרתו בפיקוד שני שרי צבא יהודים חלקיה וחנניה בניו של חוניו הרביעי, ממשפחת הכוהנים שהקימה במצרים את מקדש חוניו. לאחר מכן הוא כבש רבות מערי החוף בצפון מישור החוף, שהיו ערים אסטרטגיות מבחינת מסחרית וצבאית.

שנה לאחר מכן ב- 101 לפנה"ס הוא ערך מסע מלחמה מוצלח לעבר הירדן המזרחי וכבש את הגולן והבשן. שנה לאחר מכן ב- 100 לפנה"ס הוא ניגש לכיבוש רצועת עזה. הוא החריב את העיר עזה ואת הנמל החשוב שלה, דבר שנועד לחזק את הכוח הכלכלי של יהודה וגם ביטוי לעצמאות וריבונות. בשנת 99 הוא יצא למסע לכיבוש מואב, ודרום ים המלח, דבר שהוביל לכך שכל ים המלח היה בתוך הממלכה שלו.

לאחר מספר שנים הוא ערך מסע נוסף לעבר הירדן המזרחי, וכבש עוד ערים מרכזיות במרכז עבר הירדן, ולמעשה השתלט כמעט לחלוטין על כל הערים ההלניסטיות בעבר הירדן.

אבל צריך לזכור שלא כל הקרבות שלו היו הצלחה משמעותית. מלבד הקרב הראשון בו הוא הפסיד, היו קרבות נוספים שהוא הפסיד בהם וניגף בפני אויביו. כך היה בקרב עם עובדת מלך הערבים שהתרחש במקביל למרד שנדבר עליו עוד מעט, ועם דמיטריוס ששלט בסוריה בזמן המרד ובא לעזרת המורדים. הקרבות הללו עלו במחיר מותם של לוחמים רבים. חלק גדול מהקרבות הללו היו חלק מאינטריגות אזוריות, ומאבקים בין הכוחות השונים במרחב: הממלכה הסלווקית, מצרים, יוון ורומא.

בסוף ימיו הגיעה הממלכה לשיא ההתפשטות שלה, הוא כבש את אזור עזה, חלקים גדולים מעבר הירדן המזרחי – הגלעד, הבשן, דרום ים המלח בעבר הירדן המזרחי והמערבי, וחלקים נוספים בדרום הנגב.

ד. השנאה לינאי

ינאי קנה לעצמו אויבים רבים מבחוץ ומבפנים – מלבד כל המלכים אותם כבש והעמים אותם שעבד, הוא הימר על ה'סוס' המצרי, דבר שהוכיח את עצמו בחלק מהזמנים, אבל המחיר היה אי חידוש הברית עם הרומאים, דבר שהיווה מבחינת הרומאים כהפרת ברית ועורר את זעמם, וכן התנכרות מוחלטת לממלכה הסלווקית, דבר שלא היה משמעותי עקב חולשתה של ממלכה זו באותם ימים, אם כי הוביל לאי אלו קרבות קשים.

עיקר הבעיה הייתה בתחום יחסי הפנים. הזכרנו כבר בפרק הקודם, את דברי רבא בגמרא שאומר שינאי היה רשע מעיקרו. ללא ספק תקופת שלטונו התבטאה בהתנכלות קשה ואכזרית לעם, דבר שבא לידי ביטוי בדברי חז"ל, אצל יוסף בן מתתיהו, ובמגילות מדבר יהודה – מכולם עולה דמות של מלך רשע ואכזרי.

ינאי הטיל את מוראו על העם וגם על החכמים. הגמ' במסכת סנהדרין מספרת:

לא מלכי ישראל מאי טעמא לא משום מעשה שהיה דעבדיה דינאי מלכא קטל נפשא אמר להו שמעון בן שטח לחכמים תנו עיניכם בו ונדוננו שלחו ליה עבדך קטל נפשא שדריה להו שלחו ליה תא אנת נמי להכא והועד בבעליו אמרה תורה יבא בעל השור ויעמוד על שורו אתא ויתיב אמר ליה שמעון בן שטח ינאי המלך עמוד על רגליך ויעידו בך ולא לפנינו אתה עומד אלא לפני מי שאמר והיה העולם אתה עומד שנאמר ועמדו שני האנשים אשר להם הריב וגו' אמר לו לא כשתאמר אתה אלא כמה שיאמרו חבריך נפנה לימינו כבשו פניהם בקרקע נפנה לשמאלו וכבשו פניהם בקרקע אמר להו שמעון בן שטח בעלי מחשבות אתם

יבא בעל מחשבות ויפרע מכם מיד בא גבריאל וחבטן בקרקע ומתו באותה שעה אמרו מלך
לא דן ולא דבין אותו לא מעיד ולא מעידין אותו

(סנהדרין יט, א)

אנחנו רואים כאן התנהלות של מלך שלא מבטל את עצמו כלפי הסמכות התורנית, ולמעשה מטיל את חיתתו על
חכמי ישראל. ככלל ההתייוונות הרימה שוב ראש, וכל העקרונות שמכוחם החשמונאים יצאו למלחמה, השתנו
לחלוטין, ולמעשה הממלכה החשמונאית לא הייתה שונה מאשר מה שהיה קודם מרד החשמונאים.

במספר מקומות מופיע תיאור על ההתנהלות הבעייתית של בית ינאי, וכך מספרת הגמרא במסכת כריתות:

צווחה רביעית פתחו שערים והוציאו יששכר איש כפר ברקאי שמכבד עצמו ומבזה קדשי
שמים מאי הוי עביד הוה כריך שיראי על ידיה והוה עביד עבודה מאי סליקא ליה ינאי מלכא
ומלכתא הוו יתבין מלכא אמר גדיא יאי ומלכתא אמרה אימרא יאי אמרו נשייליה ליששכר
איש כפר ברקאי דכהן גדול הוא וקים ליה קדירה שילוהו א"ל אי גדיא יאי ייסק לתמידא
בהדי דאמר אחוי בידיה אמר להון מלכא הואיל ואחוי בידיה קוצו לידיה דימינא יהיב שוחדא
קציוה לידיה שמאלא שמע מלכא אמר ליקצו נמי לידיה דימינא אמר רב יוסף בריך רחמנא
דשקליה ליששכר איש כפר ברקאי למטרפסיה

(כריתות כח, ב)

הדבר יכול ללמד הן על הכוהנים שהיו אז בבית המקדש. אמנם צריך לזכור שינאי עצמו היה כהן גדול אבל ייתכן
שהכוונה היא לכוהנים חשובים נוספים שקיימים בבית המקדש, או כהן גדול מחליף בזמן שינאי יצא למסעות
המלחמה. אנחנו רואים את הזלזול של המלך בענייני הקודשים ועל דרך התנהלותו.

דרך אגב במקום נוסף אנחנו רואים שמרתא בת בייתוס שילמה כסף רב כדי שיהושע בן גמלא יהיה כהן גדול.
נציין שיש מספר בעיות עם הזמנים של הדברים, ויש לי נטייה לומר שינאי הפך להיות למותג שהפך להיות מעין
שם כללי למלכי בית חשמונאי האחרונים, ואולי המסורות על דרכי ההתנהלות של המלכים הללו, נאמרו סביב
ינאי, מתוך תפיסה שהוא היה המלך החשמונאי הרשע, שהוביל באופן ישיר לכל הצרות בימיו ובדורות שאחריו.
כנראה שהיה במה לתלות בו את הדברים וכך הוא נתפס בתודעה הלאומית באותם ימים.

מה שברור הוא שינאי המשיך את הקו בו נקט אביו בשלהי שלטונו, והתחבר לשכבה הצדוקית בעם. אחד
הסיפורים המכוננים ביחס לתקופתו הוא זה המופיע במסכת קידושין:

מעשה בינאי המלך שהלך לכוחלית שבמדבר וכיבש שם ששים כרכים ובחזרתו היה שמח
שמחה גדולה וקרא לכל חכמי ישראל אמר להם אבותינו היו אוכלים מלוחים בזמן שהיו
עסוקים בבנין בית המקדש אף אנו נאכל מלוחים זכר לאבותינו והעלו מלוחים על שולחנות
של זהב ואכלו והיה שם אחד איש לץ לב רע ובליעל ואלעזר בן פועירה שמו ויאמר אלעזר
בן פועירה לינאי המלך ינאי המלך לבם של פרושים עליך ומה אעשה הקם להם בציץ שבין
עיניך הקים להם בציץ שבין עיניו היה שם זקן אחד ויהודה בן גדידיה שמו ויאמר יהודה בן

גדידיה לינאי המלך ינאי המלך רב לך כתר מלכות הנח כתר כהונה לזרעו של אהרן שהיו אומרים אמו נשבת במודיעים ויבוקש הדבר ולא נמצא ויבדלו חכמי ישראל בזעם ויאמר אלעזר בן פועירה לינאי המלך ינאי המלך הדיוט שבישראל כך הוא דינו ואתה מלך וכהן גדול כך הוא דינך ומה אעשה אם אתה שומע לעצתי רומסם ותורה מה תהא עליה הרי כרוכה ומונחת בקרן זוית כל הרוצה ללמוד יבוא וילמוד אמר רב נחמן בר יצחק מיד נזרקה בו אפיקורסות דהוה ליה למימר תינח תורה שבכתב תורה שבעל פה מאי מיד ותוצץ הרעה על ידי אלעזר בן פועירה ויהרגו כל חכמי ישראל והיה העולם משתומם עד שבא שמעון בן שטח והחזיר את התורה ליושנה

(קידושין סו, א)

יש כאן תיאור נוראי על הריגת כל חכמי ישראל. הרקע לסיפור הזה הן לכאורה טענות שהועלו ביחס לכשרותו לכהונה. הסיפור הזה מופיע גם אצל יוסף בן מתתיהו אבל הוא מייחס אותו ליוחנן הורקנוס ולא לינאי. יש צדדים לכאן ולכאן, ואנחנו נצעד בדרך התלמוד שמייחס את הדברים האלו לינאי המלך. ברור הוא שבעיני התלמוד מדובר בדמות אכזרית, שגרמה להמתתם של רבים מחכמי ישראל. ולבריחתם של אחרים. שמעון בן שטח הוסתר בידי אחותו, היא שלומציון המלכה. ויהושע בן פרחיה בן זוגו, ברח למצרים.

ככל הנראה התיאור המובא בתלמוד הוא רק קצה קצהו של המצב ששרר בעם. יוסף בן מתתיהו מספר על מרד שפרץ בעם. שלוש סיבות מרכזיות היו למרד:

- הכישלונות הצבאיים שהביאו למותם של רבים מהלוחמים היהודיים
- הטענה שהוא לא ראוי לכהונה כי אימו נשבת
- החיבור בין הכהונה למלכות, שגרם למלך לא לתפקד באופן מוחלט כמלך

ככלל הייתה חוסר שביעות רצון בעם מכך שהוא התחבר לשכבת הצדוקית בעם. יש לזכור שרוב העם הלך אחרי הפרושים.

יוספוס מספר שבחג סוכות התחילה התקוממות עממית בשעה שינאי עבד במקדש, ואז העם רגמו אותו באתרוגיהם. הד לסיפור הזה ייתכן שמופיע במסכת יומא (כו, ב): "ולמנסך אומר לו הגבה ידיך שפעם אחד נסך על גבי רגליו ורגמוהו כל העם באתרוגיהן" – לפי הצדוקים אין ניסוך מים, והמנסך כאן נסך על גבי רגליו במקום על המזבח, וזה הוביל לתרעומת של העם. הדבר מתאים להתנהלותו של ינאי שהיה מקורב לצדוקים.

יוספוס מתאר שהוא הרג אלפי אנשים, והקים גדר שמנעה מהאנשים להיכנס למקדש, והחל להילחם במורדים, והרג בהם במהלך שנות המרד 50000 איש. ייתכן שמדובר על מספר מופרז, אבל הוא משקף את ההתנהלות של ינאי ואת היחס השלילי שלו הוא זכה מהעם. הוא ממש יצא למסע מלחמה נגד המורדים, שאפילו ביקשו עזרה מהממלכה הסלווקית, דבר שגרם לקרבות עקובים מדם שבו מתו רבים מחיילי ינאי. והוא היה צריך למסור למלך הערבים מקומות שהוא כבש בעבר הירדן המזרחי כדי לא ישתתף גם הוא במלחמה. כשצבא הסלווקי חזר לארצו, ינאי התנקם במורדים, צלב שמונה מאות מהם, והרג את נשותיהם וילדיהם לעיניהם, תוך זה שהוא מסב עם

פילגשיו במקום ניכר לכול. נציין שלתיאור הזה יש תימוכין גם מתיאורים במגילות הגנוזות וגם יש ממצאים ארכיאולוגיים על טבח שארע בתקופה הזו ליהודים נשים וילדים בירושלים, ונוטים לייחס את זה לסיפורים הללו על ינאי.

אלפי יהודים ברחו מהארץ מאימת ינאי. יוסף בן מתתיהו מספר שהוא נקרא אצל העם בשם 'תרכידא' שהוא ביטוי למישהו מאד אכזרי. ינאי הצליח במחיר דמים כבד לדכא את המרד, אבל הדבר לא הוסיף לכבדו בעיני ההמון. בערוב ימיו חל שינוי בהתנהלותו. הדים לדבר אנחנו רואים בתיאור במסכת ברכות:

ינאי מלכא ומלכתא כריכו ריפתא בהדי הדדי ומדקטל להו לרבנן לא הוה ליה איניש לברוכי להו אמר לה לדביתהו מאן יהיב לן גברא דמברך לן אמרה ליה אשתבע לי דאי מייתינא לך גברא דלא מצערת ליה אשתבע לה אייתיתיה לשמעון בן שטח אחוה אותביה בין דידיה לדידיה אמר ליה חזית כמה יקרא עבדינא לך אמר ליה לאו את קא מוקרת לי אלא אורייתא היא דמוקרא לי דכתיב סלסלה ותרוממך תכבדך כי תחבקנה אמר לה קא חזית דלא מקבל מרות יהבו ליה כסא לברוכי אמר היכי אברייך ברוך שאכל ינאי וחביריו משלו שתייה לההוא כסא יהבו ליה כסא אחרינא וברייך

(ברכות מח, א)

מצד אחד יש כאן תיקון מסוים שמובל על ידי המלכה, ומצד שני אנחנו רואים את הבורות ואת הזלזול המסוים ביחס לינאי בסיפור הזה.

הוא יצא למסעות מלחמה בגולן ובעבר הירדן המזרחי, ששיאם היה כיבוש גמלא בגולן, ובאחד ממסעותיו חלה במלריה ולאחר זמן מה הוא מת ממחלתו תוך כדי מסע מלחמה. לפי יוסף בן מתתיהו בהיותו על ערש דווי הוא מצווה את אשתו את הציווי הבא:

יעץ אותה אלכסנדרוס לשמוע לדברים שיביא לפניה כדי להחזיק בשלטון בביטחון בליטחון היא וילדיה, ולהעלים את מותו מן החיילים, עד שייכבש המקום. אחר כך, הוסיף, לכשתשוב לירושלים כמי ששב מניצחון מפואר, תעניק מידת מה של שלטון לפרושים: שכן ישבחה הללו בשכר הכבוד שתחלוק להם ויעוררו עליה את חיבת העם: כי רב כוחם של האנשים האלה בקרב היהודים, ובידם להזיק למי שהם שונאים ולהועיל למי שהם רוחשים לו ידידות [...] הבטיחי להם שלא תבצעי דבר במדינה בלי שמיעת חוות דעתם.

הוא גם אמר לה שתתן את גופתו להם ושהם יעשו בו כרצונם, אך אם היא תתנהג איתם כמו שאמר אז הם לא יזיקו לו. ואז ינאי מת. גם רבותינו זיכרונם לברכה הביאו לפנינו את צוואתו הרוחנית של ינאי בדרך שונה:

אמר לה ינאי מלכא לדביתהו אל תתיראי מן הפרושין ולא ממי שאינן פרושין אלא מן הצבועין שדומין לפרושין שמעשיהן כמעשה זמרי ומבקשין שכר כפנחס

(סוטה כב, ב)

ולסיכום:

א. מלך רשע ואכזר – מצד אחד התרחבות גדולה, ומצד שני דרדור הממלכה החשמונאית מבחינה דתית, חברתית, מרחיב את התסבוכת הבינלאומית

ב. עושר רב:

כי אתא רב דימי אמר עיר אחת היתה לו לינאי המלך בהר המלך שהיו מוציאים ממנה ששים רבוא ספלי טרית לקוצצי תאנים מערב שבת לערב שבת כי אתא רבין אמר אילן אחד היה לו לינאי המלך בהר המלך שהיו מורידים ממנו ארבעים סאה גוזלות משלוש בריכות בחדש

(ברכות מד, א)

כולל ההסתייגות שאולי זה שם כללי לחשמונאים.

ג. מלך שמתחיל גינוני מלכות מובהקים – ומעצים את המתח בין המלכות והכהונה הגדולה

ד. לפני מותו הוא משנה מעט את עורו, ומוביל את הממלכה אחריו לתקופת תור זהב מסוימת, היא תקופתה של המלכה שלומציון – בעז"ה בפרק הבא.